

AGATA KWIATEK
Uniwersytet Jagielloński
ORCID: 0000-0001-5870-6805

RZECZPOSPOLITA NA POLITYCZNYM ROZDROŻU, A HISTORYK NA BADAWCZYM BEZKRESIE¹

POLISH FIRST REPUBLIC AT POLITICAL CROSSROAD, HISTORIAN MAKING ATTEMPT AT IMMENSITY OF HIS RESEARCH OBJECT

W dziejach siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej trudno znaleźć inny ruch społeczny, który cieszyłby się tak szerokim poparciem mas szlacheckich, jak rokosz sandomierski. Według badań Jaremy Maciszewskiego sam akt konfederacji podpisało ok. 10 tys. osób, a jest to liczba prawdopodobnie zaniżona². Wywołany rzekomo w celu uzdrowienia funkcjonowania państwa, zdestabilizował jego działania na arenie międzynarodowej i paradoksalnie zahamował wszelkie dążenia reformatorskie, zarówno obozu prokrólewskiego, jak i rokoszowego.

W dotychczasowych badaniach nad rokoszem sandomierskim brakowało pełnej monografii tego wydarzenia, ukazującej szerokie spektrum przyczyn konfliktu, jego uwarunkowania międzynarodowe oraz pacyfikację. Do miana tego aspirowały jedynie prace Henryka Schmitta i Henryka Wisnera. Pierwsza z nich powstała w latach pięćdziesiątych XIX stulecia, toteż mimo solidnej podstawy źródłowej, metodologia zastosowana przez autora jest dla współczesnych badaczy archaiczna. Z kolei druga, należąca do kultowej już serii *Dzieje narodu i państwa polskiego*, ma przede wszystkim charakter popularnonaukowy³. Próby omówienia

¹ Poniższy artykuł stanowi recenzję monografii Agnieszki Pawłowskiej-Kubik, *Rokosz sandomierski 1606–1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2019), ss. 522.

² Por. Jarema Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609)*, cz. 1: *Od Słężycy do Janowca* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960), 264; Radomir F. Grabowski, *Guzów 5 VII 1607* (Zabrze: INFORTeditions, 2005), 16.

³ Henryk Schmitt, *Rokosz Zebrzydowskiego: według źródeł głównie rękopiśmiennych* (Lwów: [b.w.], 1858); Henryk Wisner, *Rokosz Zebrzydowskiego* (Kraków: KAW, 1989).

rokoszu podjął się w latach sześćdziesiątych Jarema Maciszewski, jednakże udało mu się wydać tylko pierwszy z zapowiadanych tomów, opisujący wydarzenia rozgrywające się od zjazdu stężyckiego do ugody janowskiej. Ponadto, jego ustalenia, choć w znacznej mierze aktualne, niestety ukazane są z perspektywy metodologii marksistowskiej⁴. Pozostałe prace koncentrują się jedynie na omówieniu pewnych zjawisk, wydarzeń czy poszczególnych postaci, zaangażowanych w wydarzenia z lat 1606–1609⁵.

Tym samym, publikacja Agnieszki Pawłowskiej-Kubik jest pierwszą współczesną, naukową monografią, przedstawiającą przebieg rokoshu od jego zawiązania do pacyfikacji. Autorka zastosowała, wbrew przyzwyczajeniom części badaczy, dwa zabiegi. Pierwszy polegał na zastąpieniu pojęcia rokosh Zebrzydowskiego terminem rokosh sandomierski. Decyzję tę Pawłowska-Kubik uzasadniła, przeprowadzając szczegółową analizę udziału wojewody krakowskiego w opisywanych wydarzeniach. Drugim posunięciem badaczki było przesunięcie daty początku schyłkowej fazy ruchu z 5 lipca 1607 roku (bitwa pod Guzowem) na 24 czerwca, kiedy szlachta zgromadzona pod Jezierną wypowiedziała Zygmuntowi III posłuszeństwo. Obydwa zabiegi są całkowicie uzasadnione. Rola Mikołaja Zebrzydowskiego w wydarzeniach z lat 1606–1609, choć niewątpliwie pierwszoplanowa, nie przełożyła się na jego osobiste kierownictwo w całym ruchu. Zaś określanie konfliktu nazwiskiem Zebrzydowskiego, może prowadzić do pewnej marginalizacji rangi takich postaci jak Janusz Radziwiłł, Prokop Pękosławski, Piotr Stabrowski czy Jan Szczęsny Herburt. Z kolei przesunięcie daty rozpoczęcia schyłkowej fazy konfliktu jest o tyle słuszne, że starcie rokoshan z wojskiem królewskim, dowodzonym przez Stanisława Żółkiewskiego, było raczej konsekwencją wydarzeń, które rozpoczęły się pod Jezierną.

Podtytuł monografii brzmi *Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu*. Głównym zadaniem badawczym Pawłowskiej-Kubik jest bowiem próba przedstawienia rozmijających się oczekiwań monarchy oraz szlachty wobec wyznaczania kierunków polityki państwowej. Problematykę tę badaczka zgrabnie opisuje na szerokim tle meandrów polityki wewnętrznej i zewnętrznej Rzeczpospolitej za panowania Zygmunta III Wazy. Autorka przedstawia głęboko tkwiące przyczyny zaangażowania szlachty w ruch rokoshowy, ukazując go na tle szesnastowiecznych konfliktów monarchów ze społeczeństwem szlacheckim. Opisane zostają motywacje przywódców rokoshu, wynikające niejednokrotnie z pobudek czysto prywatnych. Pawłowska-Kubik nie stroni od formułowania ocen, nie poddając się jednak subiektywizmowi wielu przekazów źródłowych. Poprzez analizę artykułów sejmikowych z różnych obszarów Rzeczpospolitej przedstawiona zostaje dynamika poparcia społecznego dla

⁴ Uwaga odnosi się przede wszystkim do dwóch pierwszych rozdziałów poświęconych źródłom i stanowi badań nad zagadnieniem oraz przyczynom konfliktu, por. Maciszewski, *Wojna domowa*, 1–90.

⁵ Spis publikacji odnoszących się do poszczególnych aspektów rokoshu sandomierskiego, poza monografią Agnieszki Pawłowskiej-Kubik, odnaleźć można m.in. w artykule Edwarda Opalińskiego, por. E. Opaliński, „Zjazd rokoshowy warszawski w październiku 1607 r.”, *Kwartalnik Historyczny*, R. CXXI, nr 3 (2014): 521–539.

rokoszu i jego przywódców. Badaczka pokazuje także różnice pomiędzy promowaną przez króla parlamentarną drogą naprawy państwa a propagowaną przez szlachtę ścieżką demokracji bezpośredniej, wyrażającą się pozasejmowymi zjazdami.

Szeroka analiza wszystkich wymienionych czynników nie byłaby możliwa bez zastosowania wyczerpującego materiału źródłowego. Kwerendy archiwalne Pawłowska-Kubik przeprowadziła w ośrodkach polskich, niemieckich, austriackich, litewskich, łotewskich, szwedzkich i rosyjskich. Niewątpliwie to przygotowanie i opracowanie zbiorów było najważniejszym problemem, z jakim musiała zetknąć się autorka. Pawłowska-Kubik nie wychodzi bowiem poza typową metodologię stosowaną przez badaczy zajmujących się współcześnie historią polityczną i ujmuje temat tradycyjnie, co jednak nie umniejsza wartości monografii. Pewną trudność dla badaczki mogło stanowić także przebrnięcie przez znaczną ilość stosunkowo niewielkich publikacji, przedstawiających poszczególne aspekty rokoszu.

W monografii zastosowano układ chronologiczno-problemowy. Została ona podzielona na siedem rozdziałów, z których cztery przedstawiają wydarzenia mające miejsce od 1605 do 1609 roku, pierwszy i ostatni podejmują zagadnienia związane z uwarunkowaniami konfliktu i jego późniejszymi konsekwencjami, zaś szósty poświęcony jest głównie kwestiom ustrojowym i sposobom finansowania ruchu.

Rozdział pierwszy, zatytułowany *Prolog*, koncentruje się na dwóch aspektach. Jednym z nich jest przedstawienie konfliktów królów ze szlachtą średnią, które miały miejsce przed rokoszem sandomierskim. Pawłowska-Kubik pokazuje pewną ciągłość szlacheckich postulatów, poczynwszy od drugiej dekady XVI stulecia. Badaczka koncentruje się na propozycjach Zygmunta Starego dotyczących reformy skarbowo-wojskowej, korektury praw i elekcji *vivente rege*, a następnie ukazuje stanowisko szlachty w tych sprawach, przedstawione przez nią podczas tak zwanego rokoszu lwowskiego. W dalszej kolejności analizie zostają poddane postulaty ruchu egzekucyjnego, realizowane w okresach rządów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Co zrozumiałe, w związku z tym, że celem autorki było jedynie nakreślenie zarysu najważniejszych projektów szlacheckich z lat 1519–1581, zostały one opisane dosyć zwięźle, stąd zainteresowani tą tematyką zmuszeni są do sięgnięcia do innych opracowań. W podrozdziale drugim Pawłowska-Kubik skupiła się na przedstawieniu okoliczności elekcji Zygmunta III oraz najważniejszych kierunków jego polityki zagranicznej i wewnętrznej. Badaczka swoje wnioski wynikające z przekazów źródłowych poparła szeroką bibliografią dotyczącą dyplomacji pierwszego z Wazów na tronie polskim, przede wszystkim pracami Przemysława Piotra Szpaczyńskiego, Jana Rzońcy, Henryka Wisnera, Jaremy Maciszewskiego, Barbary Janiszewskiej-Mincer oraz Franciszka Mincera i innych⁶.

⁶ Por. Przemysław P. Szpaczyński, *Mocarstwowe dążenia Zygmunta III w latach 1587–1618* (Kraków: Universitas, 2013); Jan Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599. Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej* (Opole: WSP, 1980); Henryk Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku* (Warszawa: Książka

Fragment dotyczący spraw wewnętrznych został opisany skrupulatnie, ale i zwięźle. Autorka skupiła się w niej na omówieniu sporu Zygmunta III z Janem Zamoyskim i ukazaniu kierunków polityki królewskiej w sprawach nominacyjnych, wojskowych, religijnych oraz związanych z funkcjonowaniem systemu *monarchii mixta*. Na szczególną uwagę zasługują ostatnie akapity drugiego podrozdziału, dotyczące osobistych kontaktów przywódców rokoszu z królem. Obiektywny opis prywatnych animozji Zebrzydowskiego i Janusza Radziwiłła do monarchy daje interesującą charakterystykę prowodyrów wystąpienia.

W związku z tym, że rozdział pierwszy stanowi niejako wstęp do kolejnych rozważań, czytelnik monografii Pawłowskiej-Kubik nie znajdzie w nim wielu nowych konkluzji, a raczej podsumowanie i uzupełnienie dotychczasowych ustaleń. Ukazane są one jednak jako kontekst do przedstawienia rozmiągających się planów monarchy i szlachty już od samego początku panowania Zygmunta III.

W rozdziale drugim Pawłowska-Kubik przedstawiała przebieg i rozstrzygnięcie sejmów 1605 i 1606 roku oraz opisała wydarzenia z pierwszego etapu konfliktu (do ugody janowskiej). Badaczka skoncentrowała się na ukazaniu kulis zwołania obydwóch sejmów, kształtowania się opozycji antykrólewskiej, relacji pomiędzy wyrastającym na jednego z przywódców ruchu Mikołajem Zebrzydowskim a społeczeństwem szlacheckim. Pokrótce przedstawione zostały okoliczności związane ze zwołaniem zjazdów w Stężycy, Lublinie, Sandomierzu i Wiślicy oraz ich przebieg. Ponadto autorka skomentowała pisma polemiczne, wydawane przez obydwie strony konfliktu i dokonała analizy ewolucji postulatów zgłaszanych przez szlachtę i monarchę oraz stosunku senatorów do obydwóch stron konfliktu. Pawłowska-Kubik nie stroniła także od polemiki z autorami innych prac poświęconych opisywanym przez nią wydarzeniom. Analizując wysłane przez Zygmunta III listy deliberatoryjne oraz instrukcje sejmikowe, badaczka dokonała interesującej reinterpretacji okoliczności zwołania sejmu 1605 roku. Wbrew poglądom dawnej historiografii (August Sokołowski, Adam Strzelecki)⁷, podkreśliła braki jakichkolwiek przesłanek świadczących o zamiarach zrealizowania przez monarchę reform ustrojowych w czasie obrad mających rozpocząć się w styczniu. Według opinii Pawłowskiej-Kubik sugestie zawarte w listach i instrukcjach należy traktować raczej jako próbę wysondowania opinii senatorów i szlachty. Istotne uwagi wniosła badaczka do ustaleń Jaremy Maciszewskiego, dotyczących propozycji

---

i Wiedza, 1995); Jarema Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603–1618: opinie i stanowiska szlachty polskiej* (Warszawa: PIW, 1968); Barbara Janiszewska-Mincer, Franciszek Mincer, *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621. Sprawa sukcesji brandenburskiej* (Warszawa: PWN, 1988); Borys Florja, „Dymitr Samozwaniec a magnateria polsko-litewska”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 24 (1979): 83–99; Ludwik Bazyłow, *Siedmiogród a Polska 1577–1613* (Warszawa: PWN, 1967); Mirosław Łukomski, *Kwestia turecka jako czynnik polityki wewnętrznej Rzeczpospolitej w latach 1587–1606* (Zabrze–Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2011).

⁷ August Sokołowski, „Przed rokoszem. Studium historyczne za czasów Zygmunta III”, *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. XV (1882): 1–227.

zgłaszanych przez szlachtę w artykułach sandomierskich i przez środowisko związane z monarchą w artykułach wiślickich. Badaczka zarzuciła konstatacjom Maciszewskiego brak obiektywizmu, wywołany niewątpliwymi sympatiami historyka dla ruchu rokoszowego oraz wskazała na istotne różnice i podobieństwa w propozycjach obydwóch stron. Według analizy poczynionej przez Pawłowską-Kubik podstawę prac nad przygotowaniem zarówno artykułów sandomierskich, jak i wiślickich stanowiła instrukcja sejmiku bełskiego na sejm 1605 roku. Dopelnieniem rozważań jest przejrzysta tabela, porównująca postulaty sejmiku z Bełza oraz zjazdów w Sandomierzu i Wiślicy. Rozdział drugi, podobnie do pierwszego, jest przede wszystkim uzupełnieniem dotychczasowych badań, ale jego najważniejszą zaletę i przewagę nad innymi publikacjami, stanowi interesująca polemika monografistki z ustaleniami innych historyków.

Trzeci rozdział poświęcony jest wydarzeniom mającym miejsce od zawarcia ugody janowskiej po skutki bitwy pod Guzowem. Pawłowska-Kubik opisała w nim rosnące rozbieżności poglądów przedstawicieli szlachty średniej i magnatów, Koroniarzy i Litwinów, zwolenników i przeciwników polityki królewskiej, a wśród tych drugich – umiarkowanych, skupionych na realizacji postulatów wypracowanych w postanowieniach sandomierskich oraz radykałów, głoszących konieczność detronizacji Zygmunta III. Badaczka umiejętnie przybliżyła atmosferę napięć społecznych przed sejmem 1607 roku oraz omówiła konstytucje na nim uchwalone, porównując je z artykułami sandomierskimi i wiślickimi. Wbrew poglądom Maciszewskiego⁸ doceniony został dorobek sejmu 1607 roku, przełamującego ponad sześćioletni impas w ustawodawstwie. Przedstawione zostały także okoliczności i przebieg wydarzeń spod Jeziernej, stanowiących dla autorki najważniejszą cezurę w dziejach rokoszu. Niestety bitwa pod Guzowem nie doczekała się szerszego komentarza, uwypuklone zostały tylko jej polityczne konsekwencje. Wynika to oczywiście z kryteriów zastosowanych przez Pawłowską-Kubik, która w monografii skoncentrowała się przede wszystkim na analizie czynników ustrojowych⁹. W dalszej kolejności nakreślone zostały działania propagandowe podejmowane przez obydwie strony, okoliczności aresztowania przywódców rokoszu i dylematy dowodzącego akcją Stanisława Żółkiewskiego. Na szczególną uwagę zasługuje ostatni podrozdział, w którym autorka dokonała analizy dekompozycji obozu rokoszan, a przede wszystkim procesu rozchodzenia się dróg jego dwóch najważniejszych liderów – Mikołaja Zebrzydowskiego i Janusza Radziwiłła. Rozdział trzeci, oparty głównie na analizie materiałów źródłowych wykonanej przez autorkę, posiada wysoką wartość badawczą. Omówione w nim zagadnienia były dotychczas w nieznacznym zakresie przedmiotem refleksji historyków,

⁸ Jarema Maciszewski, „Sejm 1607 r. a załamanie się planów reformy państwa”, w: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplńskiemu w 60. rocznicę urodzin*, red. Jan Gierowski (Warszawa: [b.w.], 1965), 37–48.

⁹ W przypadku bitwy pod Guzowem dysponujemy przede wszystkim pracą R. F. Grabowskiego, będącą bardziej przyczynkiem do badań nad tym zagadnieniem, ale zawierającą wiele istotnych spostrzeżeń, por. R. F. Grabowski, *Guzów 5 VII 1607*.

w dodatku wyrażonej w mniejszych formach pisanych, stąd ujęcie ich w dłuższy wywód niewątpliwie podnosi jego wartość¹⁰.

W czwartym rozdziale Pawłowska-Kubik opisała próby zawarcia porozumienia pomiędzy zwaśnionymi stronami, podejmowane przez członków obozów prokrólewskiego i rokoszowego oraz osoby dotychczas dystansujące się od konfliktu. Scharakteryzowane zostały również postawy przywódców wystąpienia, zarówno tych aresztowanych (Pękosławski, Herburt), jak i pozostających na wolności (Zebrzydowski, Radziwiłł). W dalszej kolejności badaczka przedstawiła pozorny przełom rokowań na początku 1608 roku pomiędzy dworem królewskim z jednej strony, wojewodą krakowskim z drugiej i podczaszym litewskim z trzeciej. Ukazane zostały działania wiernych Zygmuntowi III senatorów, prowadzące do spacyfikowania nastrojów prorokoszowych w Wielkopolsce oraz próby odciążenia skonfederowanego po wojnie w Inflantach wojska od zwolenników rokoszu i zapłacenia zaległych poborów. Ostatni podrozdział poświęcony został opisaniu przebiegu konwokacji senatorskiej w Krakowie i przyczyn jej niepowodzenia. Pawłowska-Kubik wykazała błędy w przypuszczeniach Henryka Schmitta i Violetty Urbaniak o uwolnieniu Szczęsnego Herburta w czasie konwokacji¹¹. Za dowód posłużył jej przede wszystkim list Zygmunta III do Stanisława Lubomirskiego, w którym monarcha przestrzegał ówczesnego kasztelana wojnickiego o plotkach na temat podjęcia przez Elżbietę Zasławską prób uwolnienia męża¹². Reasumując, warto podkreślić, że podstawą rozdziału czwartego jest niemal wyłącznie szeroka i skrupulatna analiza korespondencji wymienianej pomiędzy przedstawicielami zainteresowanych stron, która pozwala na dokładne prześledzenie wszystkich czynników związanych z wygaszaniem konfliktu.

Rozdział piąty Pawłowska-Kubik rozpoczęła od refleksji nad postępującą dekompozycją stronnictwa rokoszowego, przede wszystkim dogłębnie przedstawiając postawę Janusza Radziwiłła i jego stosunek do pacyfikacji. Następnie opisane zostały międzynarodowe uwarunkowania konfliktu oraz wzrost poczucia zagrożenia w społeczeństwie związany z widmem reaktywacji wojny domowej. Badaczka podjęła się również próby spojrzenia na rozwój karier szlachty urzędniczej zaangażowanej w konflikt. Niestety kwerenda przeprowadzona przez Pawłowską-Kubik w Metryce Koronnej, księgach grodzkich czy spisach urzędników i starostów niegrodowych w Koronie, nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Autorce udało się jednak odszukać wzmianki świadczące o podejmowanych przez szlachtę średnią staraniach o uzyskanie królewskiego przebac-

¹⁰ Poza przywoływaną we wstępie publikacją Henryka Schmitta.

¹¹ Schmitt, *Rokosz Zebrzydowskiego*, 583; Violetta Urbaniak, *Zamoyszczy bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego* (Warszawa: DiG, 1995), 138.

¹² Warto jednakże dodać, iż o szczegółach pobytu Herburta w więzieniu pisała także Justyna Gałuszka w artykule wydanym w 2017 roku, por. Justyna Gałuszka, „Uwięziona ambicja. Starania Jana Szczęsnego Herburta o uwolnienie z krakowskiego więzienia po rokoszu Zebrzydowskiego”, *Studia Historyczne*, t. 60, nr 3 (239) (2017): 5–23. W monografii Agnieszki Pawłowskiej-Kubik artykuł ten nie został uwzględniony.

zenia, a także o próbie (skutecznego!) dyskredytowania konkurenta do urzędu ziemskiego poprzez przypominanie jego rokoszowej przeszłości. Jednakże, jak wspomniała sama monografistka, kwestia karier urzędniczych szlachty średniej popierającej rokosz nie stanowiła najważniejszego aspektu jej publikacji, stąd badania miały ograniczony zakres. Pozostaje nam więc czekać na szersze opracowanie tego jakże interesującego zagadnienia. Wracając do omówienia rozdziału piątego – w dalszej kolejności Pawłowska-Kubik przedstawiła okoliczności zwołania sejmu pacyfikacyjnego w 1609 roku. Poprzez analizę instrukcji i akt sejmikowych, pochodzących z różnych obszarów Rzeczpospolitej, badaczka nakreśliła stan oczekiwań społecznych związanych z tym wydarzeniem. Opisany został przebieg sejmu 1609 roku, a postanowienia na nim zawarte zostały porównane z konstytucją uchwaloną podczas poprzedniego zgromadzenia. Wbrew poglądom Maciszewskiego, wykazano związek pomiędzy zakończeniem rokoshu a brakiem bezpośredniego oporu szlachty wobec planów wojny z Moskwą. Według Pawłowskiej-Kubik wynikał on z wyczerpania się możliwości społecznych do dalszego buntu przeciwko planom Zygmunta III i utracie politycznych liderów po przejściu Zebrzydowskiego do obozu królewskiego i wyjeździe Radziwiłła za granicę Rzeczpospolitej. Rozdział piąty, podobnie jak dwa poprzednie, odznacza się wieloma walorami poznawczymi. Omówione w nim zagadnienia dotyczące postanowień sejmu 1609 roku były dotychczas przedmiotem refleksji historyków jedynie w kontekście poszczególnych rozstrzygnięć, zaś Pawłowska-Kubik dokonała krótkiej analizy różnych uchwał, także tych, które bezpośrednio nie odnosiły się do rokoshu sandomierskiego.

Rozdział szósty monografii ma charakter problemowy i poświęcony jest dwóm kwestiom. Pierwsza dotyczy miejsca rokoshu w systemie prawno-ustrojowym Rzeczpospolitej. Tematyka ta była już wielokrotnie przedmiotem dociekań historyków, stąd podrozdział ma częściowo charakter polemiczny. Pawłowska-Kubik rozpoczęła swoją refleksję od przedstawienia ewolucji postrzegania rokoshu przez szlachtę, poczynając już od 1520 roku i zjazdu pospolitego ruszenia w Bydgoszczy. Autorka argumentowała, że do 1606 roku pod tym pojęciem rozumiano ruch wywołany w celu przeciwdziałania łamiącym prawo senatorom – nie zaś przeciwko królowi. Przewartościowania tego terminu miał dokonać dopiero Mikołaj Zebrzydowski, który wzywał szlachtę do stawienia się na zjazdy, na których ujawnione miały być bezprawne działania monarchy. Ustalenia te stoją w sprzeczności z poglądami Edwarda Opalińskiego, który wykazał, że podczas trzeciej wolnej elekcji Mikołaj Kaźmierski: „[...] przyznawał [...] rokoshowi prawo do sądenia, a przynajmniej upominania monarchy, przy czym analogiczne uprawnienia miał mieć rokosh w odniesieniu do senatorów i urzędników”¹³. W dalszej kolejności Pawłowska-Kubik zwróciła uwagę na kwestię legalności zjazdów niezwoływanych przez monarchę i dowiodła, że w przypadku zgromadzenia zwolenników króla Zygmunt III nie kwestionował zasadności ich odbywania. Zgodzić się

¹³ Edward Opaliński, „Rokosh Zebrzydowskiego – element antysystemu ustrojowego czy nieudana rewolucja?”, *Przegląd Sejmowy* 4 (2017): 55.

należy z argumentacją badaczki, odrzucającą interpretację Opalińskiego o wprowadzaniu rokoshu jako nowej formy ustrojowej, mającej zastąpić poprzednią. Bez wątplenia, celem rokoshan było wyłącznie zawieszenie dotychczas funkcjonującego systemu i jego naprawa na drodze pozaparlamentarnych zjazdów. W części drugiej przedostatniego rozdziału badaczka skoncentrowała się na omówieniu niektórych kwestii organizacyjnych związanych z funkcjonowaniem rokoshu. Pawłowska-Kubik opisała przede wszystkim sposób finansowania ruchu oraz powoływania wojska, dodając kilka uwag do ustaleń Maciszewskiego, związanych na przykład z sądownictwem. Rozdział szósty, najkrótszy ze wszystkich, porusza problematykę, która w większości była podejmowana przez historyków. Stanowi jedynie pewne rozszerzenie dotychczasowych badań, szczególnie o kwestie związane z finansami.

Ostatni rozdział monografii rozpoczęła Pawłowska-Kubik od omówienia poparcia społecznego dla rokoshu. W opinii badaczki zjazd sandomierski zgromadził ok. 15–18 tysięcy osób, warto jednakże podkreślić, że są to tylko szacunki, które wobec ograniczeń źródłowych mają jedynie orientacyjny charakter. Porównując liczebność zgromadzenia z danymi dotyczącymi zaangażowania szlachty w pierwszej elekcji oraz podczas rokoshu Lubomirskiego i konfederacji tarnogrodzkiej, autorka uznała, że rokosh sandomierski w szczytowym okresie poparła znaczna część aktywnej politycznie szlachty. Ustalenia Pawłowskiej-Kubik zasadniczo znajdują potwierdzenie w konstatacjach Edwarda Opalińskiego, który dokonał analizy udziału szlachty w sejmikach średzkim, proszowickim i wieluńskim w latach 1606–1607 i dowiódł, że uczestniczyła w nich (po stronie rokoshan lub króla): „[...] znaczna część populacji szlacheckiej i że zgromadzenia te miały charakter masowy”¹⁴. W dalszej części rozdziału autorka podkreśliła mitotwórcze podstawy rokoshu sandomierskiego, kreowane w nawiązaniu do tak zwanego rokoshu gliniańskiego z czasów panowania Ludwika Andegaweńskiego. Badaczka przeanalizowała także wpływ postulatów rokoshowych na niektóre elementy systemu ustrojowego Rzeczypospolitej, co doprowadziło ją do konstatacji, że wydarzenia z lat 1605–1609 nie tyle wzmocniły magnaterię, ile dały jej możliwość blokowania prób realizacji postulatów izby poselskiej. W drugim podrozdziale omówiono wpływ rokoshu na politykę zagraniczną Rzeczypospolitej. Przede wszystkim badaczka wskazała na błędy tkwiące w hipotezie dotyczącej spisku Dymitra Samozwańca I z Mikołajem Zebrzydowskim oraz podkreśliła, że przypuszczenia dotyczące interwencji Gabriela Batorego w Rzeczypospolitej są – wobec sytuacji wewnętrznej w Siedmiogrodzie – mało prawdopodobne. Ostatnim z podejmowanych wątków była kwestia rozwoju lub załamania karier przywódców rokoshu. Podsumowując, omówione w rozdziale siódmym zagadnienia niejednokrotnie wykraczają poza zakres chronologiczny monografii, są jednak znakomitym kontekstem dla ukazania konsekwencji wydarzeń z lat 1605–1609.

¹⁴ Idem, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995), 253.

Wszystkie najważniejsze zagadnienia oraz wnioski wynikające z eksploracji dokonanych przez badaczkę, które zostały omówione w siedmiu rozdziałach monografii, powtórzono i podsumowano w krótkim zakończeniu.

We wstępie do publikacji Pawłowska-Kubik podkreśliła, że głównym celem badawczym jej monografii będzie próba przedstawienia rokoszu sandomierskiego jako momentu w dziejach nowożytnej Rzeczpospolitej, w którym król, senatorowie i szlachta stanęli wobec konieczności wyboru odpowiednich kierunków realizacji polityki wewnętrznej i zagranicznej. W świetle tej koncepcji badaczka od pierwszego do ostatniego rozdziału skupiła się na ukazaniu podobieństw oraz różnic w postulatach i propozycjach dotyczących reformy ustroju, wnoszonych zarówno przez Zygmunta III, jak i antykrólewską opozycję, z której w większości wywodzili się liderzy rokoszu. Przedstawiona została ewolucja programów naprawy państwa i społecznego dla nich poparcia. Wreszcie, nakreślone zostały przyczyny dekompozycji obozu rokoszowego i jego ostatecznej klęski i rozpadu stronnictwa.

Skoncentrowanie się na wymienionych wyżej aspektach skutkowało pominięciem lub szczątkowym omówieniem innych. Nie przeprowadzono szerszej analizy porównawczej, zestawiającej rokosz sandomierski z innymi wystąpieniami szlachty w XVI i XVII stuleciu. Badaczka nie przystąpiła także do próby szerszego omówienia bitwy pod Guzowem, zaś opisując zagadnienia związane z funkcjonowaniem wojska rokoszowego, przedstawiła niemal wyłącznie sposoby jego finansowania. Ponadto, podjęta przez Pawłowską-Kubik analiza rozwoju karier politycznych szeregowych rokoszan nie powiodła się. Zabrakło także gruntownych badań nad ewolucją poparcia poszczególnych województw dla koncepcji propagowanych przez przywódców rokoszu sandomierskiego¹⁵.

Znaczącym plusem monografii jest jej przejrzysta kompozycja, aczkolwiek z powodu skoncentrowania się na przedstawieniu drugiej fazy konfliktu, okres od sejmu 1605 roku do ugody janowskiej opisany jest mniej skrupulatnie. Stąd pierwsza część pracy jest mniej obszerna, co może prowadzić do poczucia pewnej dysproporcji podczas lektury. Oczywiście, zainteresowani tą tematyką sięgnąć mogą do wielokrotnie przywoływanej pracy Maciszewskiego. Schemat

¹⁵ Warto jednakże podkreślić, że dysponujemy tego rodzaju publikacjami w przypadku niektórych obszarów Rzeczpospolitej. Na temat udziału szlachty koronnej pisali: Jan Dziegielewski, „Mazowszanie i Podlasianie wobec rokoszu Zebrzydowskiego”, w: idem, *O ustroju, decydentach i dysydentach. Studia i szkice z dziejów Pierwszej Rzeczpospolitej* (Kraków: Wydawnictwo i Poligrafia Kurii Prowincjalnej Zakonu Pijarów, 2011), 115–134; Zofia Libiszowska, „Województwo sieradzkie i łęczyckie w latach rokoszu Zebrzydowskiego”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne*, seria I, z. 30 (1963): 61–75; Antoni Prochaska, „Województwo ruskie wobec rokoszu Zebrzydowskiego”, *Przegląd Naukowy i Literacki* (1908), t. 36, z. 9, 769–780, z. 10, 872–882, z. 11, 961–982, z. 12, 1057–1082; Adam Strzelecki, „Udział szlachty ziemi chełmińskiej w rokoszu Zebrzydowskiego”, w: *Księga pamiątkowa ku czci profesora dra Wacława Sobieskiego* (Kraków: [b.w.], 1932), 266–303; zaś litewskiej: Kazimierz Tyszkowski, „Odgłosy rokoszowe na Litwie”, *Ateneum wileńskie*, nr 1 (1923): 39–57; Henryk Winsler, „Litwa wobec rokoszu (1606–1607)”, *Kwartalnik Historyczny*, R. 79, nr 2 (1972): 278–299.

podziału pracy na rozdziały jest klarowny, choć pewne drobne korekty – jak na przykład połączenie fragmentów z rozdziału piątego, dotyczącego rozwoju karier szlacheckich, z podrozdziałem trzecim ostatniego rozdziału – mogłyby ułatwić jej odbiór. Ponadto, niewątpliwą zaletą monografii Pawłowskiej-Kubik jest lekkie pióro autorki, które pozwala zagłębić się w lekturę nie tylko profesjonalistom, zajmującym się zawodowo podejmowaną tematyką, ale także pasjonatom.

Reasumując, należy podkreślić, że problematyka rokoszu sandomierskiego w badaniach historycznych jest na tyle rozległa, że nie sposób oczekiwać od żadnego badacza opracowania wszystkich zagadnień nań się składających w jednej, ograniczonej objętościowo monografii. Agnieszka Pawłowska-Kubik zdecydowała się na omówienie rokoszu w pewnym ściśle określonym kontekście, popierając swoje argumenty solidnymi badaniami archiwalnymi. Stąd jej praca zasługuje na duże uznanie i bez wątplenia wyróżnia się bardzo pozytywnie na tle innych publikacji.

BIBLIOGRAFIA

- Bazyłow, Ludwik. *Siedmiogród a Polska 1577–1613*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967.
- Dzięgielewski, Jan. „Mazowszanie i Podlasianie wobec rokoszu Zebrzydowskiego”. W: Jan Dzięgielewski, *O ustroju, decydentach i dysydentach. Studia i szkice z dziejów Pierwszej Rzeczypospolitej*, 115–134. Kraków: Wydawnictwo i Poligrafia Kurii Prowincjalnej Zakonu Pijarów, 2011.
- Floria, Borys. „Dymitr Samozwaniec a magnateria polsko-litewska”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 24 (1979): 83–99.
- Gałuszka, Justyna. „Uwięziona ambicja. Starania Jana Szczęsnego Herburt o uwolnienie z krakowskiego więzienia po rokoszu Zebrzydowskiego”. *Studia Historyczne* 60, nr 3 (239) (2017): 5–23.
- Grabowski, Radomir Fryderyk. *Guzów 5 VII 1607*. Zabrze: INFORTeditions, 2005.
- Janiszewska-Mincer, Barbara; Mincer, Franciszek. *Rzeczpospolita Polska a Prusy Księżęce w latach 1598–1621. Sprawa sukcesji brandenburskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Libiszowska, Zofia. „Województwo sieradzkie i łęczyckie w latach rokoszu Zebrzydowskiego”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne*, seria I, z. 30 (1963): 61–75.
- Łukomski, Mirosław. *Kwestia turecka jako czynnik polityki wewnętrznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1606*. Zabrze–Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2011.
- Maciszewski, Jarema. „Sejm 1607 r. a załamanie się planów reformy państwa”. W: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60. rocznicę urodzin*, red. Jan Gierowski, 37–48. Warszawa 1965: [b.w.].
- Maciszewski, Jarema. *Polska a Moskwa 1603–1618: opinie i stanowiska szlachty polskiej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968.
- Maciszewski, Jarema. *Wojna domowa w Polsce (1606–1609), cz. 1: Od Stężycy do Janowca*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960.
- Opaliński, Edward. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995.

- Opaliński, Edward. „Rokosz Zebrzydowskiego – element antysystemu ustrojowego czy nieudana rewolucja?”. *Przegląd Sejmowy* 4 (2017): 53–69.
- Opaliński, Edward. „Zjazd rokoszowy warszawski w październiku 1607 r.”. *Kwartalnik Historyczny*, R. CXXI, nr 3 (2014): 521–539.
- Pawłowska-Kubik, Agnieszka. *Rokosz sandomierski 1606–1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2019.
- Prochaska, Antoni. „Województwo ruskie wobec rokoszu Zebrzydowskiego”. *Przegląd Naukowy i Literacki*, t. 36, z. 9 (1908): 769–780, z. 10, s. 872–882, z. 11, s. 961–982, z. 12, s. 1057–1082.
- Rzońca, Jan. *Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599. Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej*. Opole: Wydawnictwo WSP, 1980.
- Strzelecki, Adam. *Sejm z r. 1605*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1921.
- Strzelecki, Adam. „Udział szlachty ziemi chełmińskiej w rokoszu Zebrzydowskiego”. W: *Księga pamiątkowa ku czci profesora dra Wacława Sobieskiego*, 266–303. Kraków: [b.w.], 1932.
- Sokołowski, Adam. „Przed rokoszem. Studium historyczne za czasów Zygmunta III”. *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. XV (1882): 1–227.
- Schmitt, Henryk. *Rokosz Zebrzydowskiego: według źródeł głównie rękopiśmiennych*. Lwów: [b.w.] 1858.
- Szpaczyński, Przemysław Piotr. *Mocarstwowe dążenia Zygmunta III w latach 1587–1618*. Kraków: Universitas, 2013.
- Tyszkowski, Kazimierz. „Odgłosy rokoszowe na Litwie”. *Ateneum wileńskie* 1 (1923): 39–57.
- Urbaniak, Violetta. *Zamoyszczycy bez Zamoyskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego*. Warszawa: DiG, 1995.
- Wisner, Henryk. *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1995.
- Wisner, Henryk. „Litwa wobec rokoszu (1606–1607)”. *Kwartalnik Historyczny* 79, nr 2 (1972): 278–299.
- Wisner, Henryk. *Rokosz Zebrzydowskiego*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989.